

ТЕМАРІЙ ВІЙНИ В ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОМУ ВИМІРІ

УДК 001.32(477-25):[(031):303.833.5:341.238(47)“193”]

© *Степан БОРЧУК, Олександр ЛИСЕНКО*

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПЕРЕДОДНІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ РЕСУРСАХ

У статті характеризується змістове наповнення довідково-енциклопедичного ресурсу в тематичному сегменті, пов'язаному з міжнародною ситуацією, що передувала початку Другої світової війни. Розглядається радянська ідеологізована схема трактування складних дипломатичних і воєнно-політичних явищ, що апологетизувала дії СРСР. На тлі напрацювань історичної науки в останні десятиріччя розкриваються сучасні концептуальні підходи до вказаного тематичного поля в енциклопедичному форматі. Висвітлюється місце України в передвоєнних перипетіях і на початковій стадії війни.

Ключові слова: *Друга світова війна, Україна, міжнародні відносини, довідково-енциклопедичні ресурси, контент, концептуальні підходи, інтерпретації.*

Сучасний інформаційний простір насичений різними інтерпретаціями подій Другої світової війни. Особливо гостро дискутуються проблеми відповідальності за розв'язання найбільшої в історії людства воєнної катастрофи. Подолання чорно-білої схеми, за якої «сили зла» уособлювали Німеччина, Італія і Японія, а «сили добра» – члени антигітлерівської коаліції, потребувало багаторічних напружених зусиль науковців усього світу. Але й донині в деяких країнах важко сприймають закиди у провині за дії, що прямо чи опосередковано підштовхували людство до краю воєнної прірви.

Довідково-енциклопедичні ресурси за своїм призначенням неспроможні відобразити перебіг полеміки довкола цих проблем, однак фіксують її основні результати.

Міжнародні відносини охоплюють повсякденну, приховану від стороннього ока роботу дипломатичних служб, консультації та переговори на рівні міністерств закордонних справ і лідерів держав, підписання угод, договорів, меморандумів, надсилання дипломатичних нот, ультиматумів та інших міжнародно-правових

актів, що закріплюють або змінюють статус-кво, баланс сил в окремих регіонах земної кулі та у світі загалом.

Діяльність дипломатів має втілити в життя настанови політиків, що в одних випадках зводяться до приховування справжніх намірів (зокрема, агресивних), введення в оману суперників та легітимації здобутків; а в інших – зорієнтовані на оптимізацію міжнародної ситуації, усунення чи зниження рівня наявних загроз, формування умов для мирного вирішення спірних питань, що стосуються території, економіки, етнічних та конфесійних груп і т. ін.

Енциклопедичний контент репрезентує сучасний рівень дослідження цих аспектів в Україні та за кордоном і в рафінованому вигляді окреслює вузлові проблеми передвоєнних відносин між основними акторами. У довідково-енциклопедичній літературі низка гасел стосується конкретних подій, а інші – торкаються міжнародних питань у контексті ширших історичних явищ.

У цій статті спробуємо розглянути змістове наповнення вказаного тематичного сегмента в Українській радянській енциклопедії (далі – УРЕ), Енциклопедії історії України (далі – ЕІУ). Перетворення «Великої Вітчизняної війни» на осердя головного радянського міфу й політики пам'яті зумовило підвищену увагу до історієписання повоєнної доби. Ідеологічний апарат і цілі наукові установи до деталей виписали концептуальні засади тогочасного наративу. В їх основу було покладено виведення дій СРСР із зони будь-якої критики, апологетику політики більшовицької верхівки, глорифікацію успіхів на міжнародній арені та воєнних звитяг. Радянський Союз у тогочасних текстах уособлював найвищі зразки демократії, справедливості, рівноправності в міждержавних відносинах, послідовно боровся за мир, проти імперіалістичної експансії та сил реакції.

Усі енциклопедичні матеріали конструювалися в руслі цієї жорстокої схеми, будь-які відхилення системно відстежувалися й підлягали нищівній критиці.

Подолання тоталітарної спадщини потребувало тривалих зусиль науковців, пов'язаних із виявленням нових, раніше недоступних джерельних масивів, а також їх нової інтерпретації за межами ідеологізованої системи координат. Складний процес деромантизації та деглорифікації знання про війну супроводжувався гострими дискусіями, відкатами назад у зв'язку зі зміною політичних запитів. Та, зрештою, в Україні утвердився автономний статус фундаментальної науки, сформувався повноцінний «національний наратив», що дало змогу на цьому фундаменті реалізовувати масштабні енциклопедичні проекти на кшталт Енциклопедії історії України.

У сучасній світовій історіографії витоки Другої світової війни пов'язують з політичними, міжнародно-правовими, соціально-економічними наслідками Першої. Такий підхід видається логічним, з огляду на кількість і складність явних та латентних антагонізмів, які світ успадкував від «Великої війни». А отже, важливо поглянути на те, як в енциклопедистиці відображені ці аспекти.

У статті І. Кулинича «Версальська система міжнародних відносин» в ЕІУ подається така її оцінка: «Версальський мирний договір 1919 р. і всі наступні

договори, укладені на його основі, зафіксували в Європі нове співвідношення сил, головним чином між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною, заклали численні зони міжнаціональних конфліктів у країнах Центральної і Південно-Східної Європи, створили на західних кордонах колишньої Російської імперії «санітарний кордон», перешкодили возз'єднанню всіх українських земель в єдиній Українській державі. Угоди, підписані у Вашингтоні 1921–1922 рр., зафіксували співвідношення сил на Далекому Сході. Версальська міжнародна система ще більше загострила міжнародні суперечності» [1, 486].

Найбільше невдоволення виявляли переможені, і насамперед Німеччина, в якій реваншистські настрої всіляко підігрівали нацисти, прийшовши до влади після світової економічної кризи.

У 7-му томі УРЕ вміщено гасло «Мюнхенська угода» Г. Бабичева й Л. Пашковського. У ній ця акція, здійснена Н. Чемберленом, А. Гітлером, Е. Даладье та Б. Муссоліні, визначається як «кульмінація політики потурання фашистським агресорам з боку західних держав» напередодні Другої світової війни. Автори пишуть про те, що після аншлюсу Австрії в березні 1938 р. Берлін, спираючись на профашистську судето-німецьку партію, поставив перед чехословацьким урядом вимогу надати повну автономію Судетській області, що фактично означало б відмову Чехословаччини від суверенітету над нею. У таких обставинах радянське керівництво запропонувало уряду Чехословаччини в правових межах договору між нею та СРСР про взаємодопомогу від 1935 р. надати всебічну підтримку для збереження її територіальної цілісності. 13 вересня 1938 р. «судетські фашисти вчинили проти чехословацького уряду збройний заколот, а коли він був придушений, Німеччина почала загрожувати Чехословаччині воєнною розправою». Зустріч Н. Чемберлена з А. Гітлером 15 вересня, англо-французький ультиматум чехословацькому урядові від 19 вересня про негайне передання Німеччині низки територій Чехословаччини «і капітуляція буржуазного уряду Е. Бенеша 21 вересня повністю розчистили шлях до Мюнхенської угоди». До наслідків цього акту зараховано «відторгнення від Чехословаччини на користь Німеччини Судетської області й задоволення територіальних вимог Польщі (загарбання Тешинської Сілезії) й Угорщини (передання Угорщині Закарпатської України)». Уряд СРСР заявив про невизнання розчленування Чехословаччини. Автори вказують на те, що згідно з договором між ЧССР та ФРН 1973 р. про нормалізацію відносин Мюнхенську угоду було визнано нечинною [2, 187].

Характеризуючи радянську літературу із цієї теми, сучасні автори зазначають, що в ній американських і англо-французьких лідерів звинувачено в тому, що вибухнула Друга світова війна, навіть більшою мірою, ніж нацистську верхівку Німеччини: «Цьому сприяли об'єктивні обставини, пов'язані з історією Мюнхенської угоди у вересні 1938 р. (між Німеччиною, Англією, Францією та Італією), яка слугує і до теперішнього дня певним символом політики умиротворення агресора, яка дала Гітлеру зелене світло для окупації Чехословаччини, що поставила СРСР у становище ізоляції, а радянське керівництво ствердилося в

своєму постійному побоюванні змови капіталістичних держав за спиною і проти Радянського Союзу» [3, 9].

Матеріал з аналогічною назвою для ЕІУ підготував С. Віднянський. Він містить цікаві деталі, які конкретизують позиції сторін та умови міжнародної угоди, що належить до тих, які, по суті, підігравали експансіоністським намірам нацистських лідерів Німеччини. Наголошено на тому, що Чехословаччина продемонструвала готовність захищатися, оголосивши часткову мобілізацію і зосередивши війська у прикордонних районах. Однак вирішальним чином на рішення погодитися з ультимативними вимогами учасників міжнародної конференції в м. Мюнхен вплинули «відмова Франції від захисту Чехословаччини, невпевненість у наданні реальної допомоги СРСР відповідно до союзницького чехословацько-радянського договору 1935 р., ворожі щодо ЧСР позиції Польщі та Угорщини». Тут, очевидно, варто додати, що в утраті можливостей, якими володів договір між ЧСР та СРСР, існує частка провини тодішнього чехословацького президента Е. Бенеша, якому важко дався вибір між його антикомуністичними настроями та раціями реальної політики. У тексті наведено пророчі слова міністра закордонних справ ЧСР К. Крофта, сказані представникам Великої Британії, Італії та Франції: «Не знаю, чи отримають ваші держави користь від цього рішення, ухваленого в Мюнхені, однак ми в будь-якому випадку не останні. Після нас те саме чекає на інших».

Автор наголошує, що світова громадськість включно з британською і французькою засудила цей акт, а В. Черчилль і представник СРСР у Великій Британії І. Майський вбачали в ньому чинник, що стимулює розв'язання великої війни на європейському континенті. Стосовно Й. Сталіна наголошено, що він «зробив із цього висновок про реальну можливість розв'язання суперечностей між великими державами за рахунок третіх країн у Центральній і Східній Європі, що підштовхнуло його до укладання союзного договору з Німеччиною» [4, 141].

І справді, за словами Ф. Гальдера, «Гітлер повернувся з Мюнхена безкровним завойовником» [5, 46]. А невдовзі апологетам політики «умиротворення» довелося пожинати її гіркі плоди, коли Німеччина спрямувала вістря агресії проти них.

Історики здебільшого фокусують увагу саме на Мюнхенській конференції, відсуваючи на периферію надзвичайно важливі події, спрямовані на легітимізацію її рішень, а саме Віденські арбітражі 1938 і 1940 рр. У відповідному гаслі той самий автор констатує, що вони стали можливими завдяки змові керівників Німеччини, Італії та Угорщини, а ініціатором була остання. Будапешт вимагав проведення плебісциту чи міжнародного арбітражу з приводу належності територій ЧСР та Румунії, на яких мешкали етнічні угорці (до речі, на них проживало й чимало українців). Арбітрами виступили Італія та Німеччина. Згідно з рішенням I Віденського арбітражу (2 листопада 1938 р.), до Угорщини відійшли південні райони Словаччини й Карпатської України (майже

12 тис. км² та 1 млн населення). «Наслідком цього рішення, – зазначає дослідник, – було створення нового угорсько-чехословацького кордону, поглиблення політичної кризи в Чехословаччині, яка опинилася перед державною катастрофою, і все виразніша німецька орієнтація автономного уряду Карпатської України на чолі з А. Волошиним, який змушений був перебраться до м. Хуст».

Відповідно до рішення II Віденського арбітражу (30 серпня 1940 р.) від Румунії до Угорщини передали Північну Трансильванію (43,5 тис. км², 2,6 млн жителів), де було 60 % неугорського населення, зокрема 28 тис. українців.

Паризькі мирні договори анулювали рішення Віденських арбітражів [1, 527].

В УРЕ цим аспектам відведено небагато місця, до того ж подано їх у суто ідеологічному ключі. У гаслі «Друга світова війна 1939–1945» вже в першому реченні наводиться демонізований перелік призвідників воєнної катастрофи – це «сили міжнародної реакції»: нацистська Німеччина, фашистська Італія та мілітаристська Японія. Цілковито виводячи СРСР за межі тогочасних міжнародних відносин, автор матеріалу А. Жилін зазначає, що передумови Другої світової війни сформувалися всередині капіталістичного світу внаслідок різкого загострення суперечностей між його провідними державами, а сама війна почалася як «сутичка двох капіталістичних коаліцій». Однак у тексті проводиться лінія розмежування між ними, оскільки ті з них, що входили до Анतिकомінтернівського пакту, за політичними цілями вели загарбницьку війну. Натомість із боку тих капіталістичних країн, які боролися проти фашистського блоку, характер війни змінювався й зі вступом СРСР та виникненням антигітлерівської коаліції остаточно набув «антифашистського» спрямування.

Повертаючись до витоків Другої світової війни, автор указує на те, що під приводом ліквідації Версальсько-Вашингтонської системи німецький монополістичний капітал домагався переділу світу. Прихід нацистів до влади в 1933 р. перетворив Німеччину на «головну ударну силу міжнародного імперіалізму». До агресивних планів її правлячої верхівки віднесено насамперед ліквідацію першої соціалістичної держави, а також поневолення та знищення цілих народів, створення «нового порядку» у світі «на основі людиноненависницької ідеології фашизму». Ця амбітна програма, як і подібні плани Італії та Японії, загрожували також Великій Британії, Франції, США. Але ці держави, «спонукувані почуттям класової ненависті до Радянської держави, під виглядом “невтручання” й “нейтралітету” здійснювали, по суті, політику заохочування фашистських агресорів», намагаючись каналізувати їх експансію проти СРСР. На переконання А. Жиліна, цей курс сприяв не лише відродженню, а й прискореному зростанню воєнно-промислового потенціалу німецького мілітаризму, держав фашистського блоку.

Далі у статті відтворюється хронологія подій, що передували глобальному розгортанню війни: початок 1930-х рр. – окупація Японією значної частини території Північно-Східного Китаю, 1935 р. – окупація Італією Ефіопії, а

1939 р. – Албанії, 1938 р. – німецький аншлюс Австрії, 1938 р. – поділ Чехословаччини внаслідок Мюнхенської змови, 1939 р. – окупація Чехословаччини, Клайпедської області Литви.

На уряди Великої Британії та Франції покладається відповідальність за відмову від «запропонованих Радянським Союзом системи колективної безпеки в Європі і заходів для приборкання фашистських агресорів». Під час перемовин у м. Москва, зокрема між керівниками військових місій, західні держави буцімто відмовилися укласти відповідні угоди. У таких умовах СРСР «змушений був погодитися на укладання договору про ненапад з Німеччиною (серпень 1939 р.)». Політичний зиск від цього вбачається в тому, що «використавши імперіалістичні суперечності між капіталістичними державами, Радянський Союз запобіг тим самим створенню єдиного ворожого йому фронту» й домігся «вкрай необхідної відстрочки війни, яка дала змогу зміцнити обороноздатність країни». Насамкінець наголошено, що Друга світова війна почалася 1 вересня 1939 р. нападом Німеччини на Польщу [6, 476].

У гаслі «Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу» В. Клоков та В. Нем'ятий фактично обстоюють аналогічний погляд, лише в дещо інших формулюваннях. Вони стверджують, що «нав'язана фашизмом війна була найбільшим воєнним виступом ударних сил світового імперіалізму проти соціалізму». Правляча верхівка нацистської Німеччини вважала розгром СРСР «вирішальним етапом боротьби за світове панування». Завдяки щедрій допомозі англо-американського монополістичного капіталу й недалекоглядній політиці потурання фашистській агресії з боку буржуазних країн Німеччині вдалося створити потужний військово-економічний потенціал. Як і в попередній статті, тут червоною ниткою проходить твердження про те, що вступ Радянського Союзу у війну «змінив її політичний характер, зумовив переростання війни з боку сил, що протистояли гітлерівському блоку, в антифашистську, визвольну», а СРСР «став головним оплотом народів у боротьбі проти фашизму» [7, 149].

Як бачимо, радянські історики звинувачують лише Німеччину в прагненні ліквідувати затісні для неї та обтяжливі межі Версальсько-Вашингтонської системи. Насправді невдоволення світовим порядком, установленим після Першої світової війни, було значно більше. При цьому експансіонізм як вектор зовнішньої політики сповідували не тільки найбільші гравці, а й ті, хто перебував на других ролях у великій геополітичній грі: Угорщина, Румунія, Польща та ін. Всуціль апологетична концепція зовнішньополітичного курсу Кремля в 1930-ті рр. мала на меті кристалізувати його як непорочно-миролюбний. Тим часом класові підходи в оцінках міжнародної ситуації більшовицькими лідерами засадничо програмували перманентне протистояння з буржуазним світом, а плани «світової революції» не були покладені «під сукно» й під час війни. Фактично вони втілювалися через формування прокомуністичних режимів у низці сусідніх із СРСР (і не тільки) країнах.

Однією з тримальних конструкцій радянської версії передвоєнних міжнародних відносин була теза про прагнення СРСР створити систему колективної безпеки, саботоване Великою Британією і Францією.

Аналогічну функцію виконувало твердження, що договір про ненапад із Німеччиною відсунув початок війни для СРСР. Але при цьому, по-перше, замовчується ціна питання: війна проти Польщі та Фінляндії, де-факто війна з Румунією, захоплення країн Балтії; по-друге, Німеччина не була готова до війни з СРСР у 1939–1940 рр. і не збиралася нападати на нього в той час, хоча не слід відкидати припущення про те, що формально-юридичний чинник був сприйнятий Й. Сталіним як стримувальний засіб для Німеччини. Дійсність виявилася іншою: як радянського вождя, так і А. Гітлера ніколи не стримували міжнародні угоди й двосторонні договори.

Нарешті, звинувачення західних демократій у потуранні агресивним намірам Берліна й допомога у формуванні потужного військово-промислового комплексу бачаться грою за подвійними стандартами, адже Радянський Союз здійснював інтенсивний товарообмін із Німеччиною і навіть намагався отримати великий кредит для закупівлі високотехнологічної продукції.

М. Коваль вбачає причини Другої світової війни (це гасло він підготував для 2-го тому ЕІУ) у суперечностях світового політичного процесу, породжених Версальською системою міжнародних відносин, реваншистськими настроями в Німеччині та прагненні правлячих кіл держав Антикомінтернівського пакту (1936 р.) – Німеччини, Італії та Японії – переділити світ на свою користь. Крім того, до цих чинників зараховано потурання агресивним діям Німеччини. Уряди Великої Британії, США і Франції звинувачено в тому, що вони не використали можливостей для формування системи колективної безпеки. Тим часом партійно-державне керівництво СРСР уклало з Німеччиною договір про ненапад, підкріплений таємними домовленостями про перегляд кордонів та поділ сфер впливу в Європі [8, 469].

Тривалий час дискусії щодо обставин початку Другої світової війни точилися довкола німецько-радянських угод 1939 р.

У сучасній довідково-енциклопедичній літературі німецько-радянські договори розглядаються крізь призму історико-правового дискурсу, що позбавлений ідеологічного забарвлення, й оцінюються сукупно – як низка послідовних кроків до зближення двох тоталітарних держав, що мали власні геополітичні інтереси. Під гаслом «Радянсько-німецькі договори 1939» вміщено два матеріали: «Німецько-радянська торговельно-кредитна угода 19 серпня 1939» і «Договір про дружбу та кордон між СРСР та Німеччиною 28 вересня 1939». Стаття «Пакт Молотова – Ріббентропа 1939» опублікована окремо лише тому, що вона вміщена в попередньому, 8-му, томі.

Автори (О. Лисенко й Р. Пилявець) акцентують увагу на тому, що перші кроки назустріч зробила Німеччина, яка готувалася до великомасштабної агресії, але прагнула уникнути війни на два фронти. У випадку з торговельно-кредитною

угодою Берліну було конче необхідно перешкодити домовленостям між СРСР, Великою Британією та Францією і розв'язати собі руки в «польському питанні». Москва вбачала в такій угоді економічний зиск і важливий етап на шляху до широкого політичного договору, здатного убезпечити від нападу з боку Німеччини [9, 120].

У 8-му томі вміщено статтю цих самих авторів «Пакт Молотова – Ріббентропа». Слід визнати, що науково коректнішою була б публікація цього матеріалу під назвою «Договір про ненапад між Німеччиною та СРСР 23 серпня 1939», адже «пакт» – це публіцистична назва таємного протоколу до зазначеного договору. У тексті відсутній історичний екскурс у передумови та обставини укладання цього двостороннього правового акту. Натомість дослідники детально характеризують його змістове наповнення. Тримальною конструкцією договору стали зобов'язання сторін утримуватися від нападу одна на одну; дотримувати нейтралітету в разі, якби одна з них стала об'єктом бойових дій для третьої сторони; не брати участі в угрупованнях, безпосередньо чи опосередковано спрямованих проти іншої сторони; поділ Східної Європи на сфери впливу в разі «територіально-політичної перебудови» країн, що входили до цих сфер.

Однак сказано, що він був підписаний після періоду охолодження політичних і економічних відносин між СРСР та Німеччиною, спричиненого приходом до влади нацистів, війн та збройних конфліктів, під час яких СРСР протистояв Німеччині й Італії в Іспанії, Японії (сутички біля оз. Хасан та на р. Халхин-Гол).

Зупиняючись на оцінках договору про ненапад, автори виокремлюють історичні та юридичні аспекти. У першому випадку йдеться про наявність двох візій, перша з яких відштовхується від спроб СРСР убезпечити себе від несподіваного нападу Вермахту або відтермінувати війну; друга – базується на твердженні про агресивний зовнішньополітичний курс двох тоталітарних режимів, що всупереч міжнародному праву ділили великий європейський регіон на сфери впливу і, зрештою, розв'язали Другу світову війну.

Юридична оцінка договору ґрунтується на тому, що його не можна розглядати без органічного складника – таємного протоколу. Тому більшість фахівців із міжнародного права вважає його юридично неправомірним, адже він безпосередньо стосувався інтересів третіх сторін, а також злочином проти миру [10, 22].

Заключною ланкою низки німецько-радянських домовленостей став Договір про дружбу і кордон від 28 вересня 1939 р., що мав легітимізувати лінію розмежування між німецькою та радянською територіями поділеної Польщі і перешкодити її відродженню як держави. Науковці звертають увагу на існування додаткових протоколів (Конфіденційного протоколу, Таємного додаткового протоколу (про поправки до протоколу від 23 серпня 1939 р.), Таємного додаткового протоколу (про недопущення польської агітації)). У конфіденційному протоколі прописувався порядок обміну німецькими та радянськими громадянами між двома частинами захопленої польської території, в інших – коригувалися «сфери інтересів» (зокрема, Литву було передано до радянської сфери впливу як

компенсацію за передання м. Варшава під контроль німців), а також обумовлювалися заходи, спрямовані на нівелювання польської пропаганди [9, 120–121].

Окремі сюжети, пов'язані з нормативно-правовим урегулюванням питань, що виникали внаслідок поділу Польщі, розглянуто в гаслі «Польсько-радянська війна 1939», вміщеному у 8-му томі ЕГУ. Автор статті А. Руккас наводить офіційну мотивацію дій радянської сторони. Вранці 17 вересня польському послу в СРСР В. Гжибовському вручили ноту радянського уряду, в якій стверджувалося, що «польська держава та її уряд фактично перестали існувати», а «залишена без керівництва Польща перетворилася на зручне поле для всіляких прикрих випадків і несподіванок, що можуть створити загрозу для СРСР». Саме із цієї причини, щоб не допустити небажаного розвитку подій і «взяти під захист життя та майно населення Західної України і Західної Білорусії», Кремль наказав Головному командуванню Робітничо-селянської Червоної армії перейти польський кордон.

Насправді на початок наступу Червоної армії уряд і президент Другої Речі Посполитої, головнокомандувач Війська Польського, перебували на території своєї держави й лише надвечір 17 вересня перебралися до Румунії. У статті йдеться і про те, що в Москві уважно стежили за виконанням таємних домовленостей із Берліном. Уже 21 вересня сторони підписали протокол, яким регламентувалося відведення частин і з'єднань Вермахту з території, що за умовами пакту Молотова – Ріббентропа належала до радянської сфери впливу.

Відповідним чином 5–13 жовтня було відведено радянські війська із земель, що згідно з договором про дружбу і кордони мали перебувати під контролем Німеччини [10, 394–395].

До цього слід додати, що 18 вересня радянські дипломати передали ноту урядам Великої Британії та Франції, у якій повідомлялося про рішення Кремля «взяти під захист населення Західної України і Західної Білорусії в умовах краху Польської держави». У ній наголошувалося на тому, що Радянський Союз має намір дотримуватися політики нейтралітету й вірності своїм попереднім зобов'язанням [3]. У довідково-енциклопедичних виданнях майже не згадується реакція зарубіжної громадськості та інших держав на дії радянського керівництва у вересні 1939 р. На відміну від війни проти Фінляндії, коли СРСР виключили зі складу Ліги Націй, агресія проти Польщі не спричинила такої різкої реакції, оскільки в Парижі, а тим більше в Лондоні боялися дальшого зближення СРСР із Німеччиною. Велика Британія і Франція не наважилися навіть на ноту у відповідь, задовольнившись поясненнями посла І. Майського, які той надав у Форін-офіс [11, 108–132].

Обидві держави оголосили війну лише Німеччині: щодо СРСР таких зобов'язань вони перед Польщею не мали [12; 13, 40–41].

Вихід радянських військ на лінію Керзона, встановлену після Першої світової війни Версальськими угодами, для Лондона означав повернення до тих територіальних меж, у яких мала існувати Друга Річ Посполита. Адже саме за

Ризьким договором 18 березня 1921 р. радянсько-польський кордон був відсунутий на схід на 150 миль.

Власне, Англія і Франція не надали відчутної допомоги й Польщі як її союзники.

Упродовж усіх повоєнних десятиліть питання про «соборизацію українських земель» у радянській історіографії пов'язувалося зі сталінською зовнішньою політикою 1930-х рр. У такий спосіб виправдовувалися агресивні дії СРСР проти східних сусідів. Акумуляція «горючого матеріалу» в польсько-радянських відносинах відстежувалася від радянсько-польської війни 1920 р., після якої до Польщі відійшли території, на яких більшість населення становили білоруси та українці. Антипольська риторика Кремля спрямовувалася проти прозахідної орієнтації Варшави, яка не довіряла більшовицькому керівництву. Саме остання обставина вилилася у незгоду уряду Другої Речі Посполитої на пропуск своєю територією радянських військ як передумову укладання угоди між СРСР, Великою Британією і Францією, що могла сформувати фундамент системи колективної безпеки [11, 10–11]. Водночас провину за провал тристоронніх переговорів повністю було перекладено на Лондон і Париж.

У розлогій статті Б. Бабія та С. Белоусова «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» ця дефініція подається в кристалізованій радянській парадигмі як «визволення Радянським Союзом споконвічних українських земель – Західної України (1939 р.), Північної Буковини (1940 р.) та Закарпатської України (1945 р.) з-під гніту іноземних поневолювачів і входження цих земель, згідно з одностайною волею їх населення, до СРСР зі включенням до складу УРСР».

Входження українських земель до складу різних держав трактувалось у такий спосіб, що це відбувалося всупереч волевиявленню місцевих мешканців: «Внаслідок допомоги англо-американських і французьких реакційних кіл та українських буржуазних націоналістів Західну Україну (Сх. Галичину та Зх. Волинь) у вересні 1920 р. загарбала буржуазно-поміщицька Польща; Пн. Буковину, незважаючи на рішення Буковинського народного віча 1918 р. про возз'єднання Буковини з радянською Україною, окупувала в листопаді 1918 р. боярська Румунія; Закарп. Україну, всупереч рішенням Західнокарпатських всенародних зборів 1919 в м. Хусті про возз'єднання Закарп. України з УРСР, включили до складу буржуазної Чехословаччини. Загарбання західноукраїнських земель іноземними імперіалістами стало актом насильства над волею їхнього населення...». А далі автори оповідають про «спільну колиску трьох братніх народів» – Київську Русь, тривалу боротьбу проти іноземних поневолювачів, Велику Жовтневу соціалістичну революцію, національно-визвольну боротьбу у 1920–1930-х рр., зокрема ЗУРСР, Хотинське повстання 1919 р., Татарбунарське повстання 1920 р., селянські повстання початку 1930-х рр. У тексті наголошується, що СРСР не визнав загарбання західноукраїнських земель і виступав за

мирне врегулювання територіальних проблем. Однак уряди перелічених держав ігнорували «миролюбні пропозиції» великого сусіди.

Агресія проти Польщі подається за жорсткою ідеологічною схемою: «У вересні 1939 р. гітлерівська Німеччина почала загарбницьку війну в Європі, окупувала Польщу, внаслідок чого польська буржуазна держава розпалася. Союз РСР виявив законну турботу про долю братнього населення Західної України, якому загрожувало фашистське поневолення. 17 IX 1939 р. радянські війська за розпорядженням уряду СРСР перейшли радянсько-польський кордон і взяли під свій захист життя і майно населення Західної України». Далі викладено юридичну процедуру «возз'єднання».

Територіальні претензії до Румунії були вирішені в інший спосіб. «У червні 1940 р. Радянський уряд запропонував урядові Румунії, в інтересах відновлення справедливості, повернути Радянському Союзові Бессарабію і передати йому Пн. Буковину, населення якої, зв'язане з Рад. Україною як спільністю історичного походження, так і єдністю національного складу, мови і культури. Румунський королівський уряд прийняв миролюбну пропозицію Уряду СРСР. Того ж дня радянські війська вступили в міста і села Бессарабії і Пн. Буковини». Звісно, як і в Західній Україні, тут їх зустрічали з «величезною радістю». Легітимація цієї акції відбувалася за попереднім сценарієм.

Логічним ключем концепції «возз'єднання» слугує твердження про те, що «всесвітньо-історична перемога радянського народу над фашизмом у 2-й світовій війні привела до завершення історичного процесу возз'єднання українських земель в єдиній Радянській соціалістичній державі» [7, 358–359].

Отже, агресивний зовнішньополітичний курс Кремля в радянській історичній концепції намагалися камуфлювати прагненням домогтися «історичної справедливості» та благородною метою «возз'єднання» всіх територій, на яких українське населення становило більшість, із «сім'єю братніх народів» СРСР.

В іншому концептуальному ракурсі трактує ці події Ю. Сливка, який в ЕІУ називає «возз'єднання українських земель в єдиній державі» одним із «найвизначніших об'єктивних результатів тривалого національно-визвольного поступу українського народу до соборності та державної незалежності». Дослідник вбудовує їх у ряд, у якому помітне місце посідають Акт Злуки УНР і ЗУНР, національно-визвольний рух 1920–1930-х рр., і вказує на те, що більшовицька верхівка СРСР також скористалася гаслом возз'єднання України для ідеологічного обґрунтування вторгнення до Польщі 17 вересня 1939 р. Після цього викладено дві дещо суперечливі тези. З одного боку, зазначено, що «розчленований і національно поневолений український народ у той час не виступав як суб'єкт міжнародної політики», з іншого – стверджується, що «за тих обставин Україною було, однак, реалізовано в міжнародному просторі її право на соборність» [1, 600]. Насправді, не за зовнішньою формою, а за сутністю не Україна реалізувала своє історичне право, а кремлівське керівництво у своїй великій

геополітичній грі вважало за потрібне відсунути кордони на захід. Об'єктивно це спричинило в той час возз'єднання українських земель.

Успішна реалізація таємних домовленостей із Німеччиною підкріплювала рішучість Й. Сталіна та його найближчих соратників й однодумців здійснювати активні кроки, спрямовані на зміцнення західних кордонів. Черговою жертвою цього курсу стала Фінляндія. У статті «Радянсько-фінська війна 1939–1940» В. Гриневич кваліфікує її як складник Другої світової війни і таку, що «стала наслідком радянсько-німецької таємної змови про поділ сфер впливу у світі», з боку СРСР «мала агресивний, загарбницький характер, ставила на меті анексію території та насадження радянського режиму у Фінляндії». У тексті констатується, що спочатку радянське керівництво намагалося домогтися від Гельсінкі «добровільної» передачі окремих територій (Карельського перешийку, півострова Рибальський і о. Ханко) дипломатичними засобами. Коли фінська сторона виявила твердість, у Москві вирішили діяти силою і наприкінці листопада 1939 р. розв'язали повномасштабні бойові дії.

Щоб надати своїм діям законного вигляду, на території СРСР сформували «Фінський народний уряд» на чолі з О. Куусіненем та «Фінську народну армію». 2 грудня 1939 р. Радянський Союз уклав договір про дружбу і взаємодопомогу з «Фінською Демократичною Республікою» – маріонетковим утворенням Кремля. Автор щодо цього зазначає: «Тож офіційно Радянський Союз з Фінляндією не воював, а допомагав “червоним” фінам у боротьбі з білофінами. Проте, попри сподівання, ці заходи, так само, як і широко закроєна пропагандистська компанія під гаслом “визволення фінських трудящих від буржуазії”, виявилися неефективними».

Визнавши СРСР агресором, члени Ліги Націй позбавили його права перебувати в цій організації.

В. Гриневич вважає суттєвим чинником, який змусив СРСР до переговорів із фінською стороною, загрозу втручання Англії та Франції на її боці. Не маючи змоги продовжувати опір, уряд Фінляндії погодився підписати 12 березня 1940 р. договір, згідно з яким поступився агресору Карельським перешийком, кількома островами у Фінській затоці та ін. [9, 10–121–122].

Аналізуючи ці події, слід мати на увазі кілька додаткових обставин. По-перше, позиція фінської сторони багато в чому визначалася існуванням договору з СРСР про ненапад, укладеного в 1934 р. терміном на 10 років.

По-друге, для радянського керівництва не існувало нічого неможливого, коли воно ставило певну мету. Водночас цілковито ігнорувалися норми міжнародного права, суверенітет сусідніх держав, порушувалася їхня територіальна цілісність. Для більшовицької верхівки нейтральний статус Фінляндії нічого не важив. Восени 1939 р. Й. Сталін щодо цього цинічно заявив: «Я хочу зрозуміти, що ви у Фінляндії хотіли б залишитися нейтральними, але я можу вас запевнити, що це неможливо. Великі держави просто не дозволять вам цього» [14, 6].

По-третє, СРСР пропонував як компенсацію вдвічі більшу за площею територію радянської Карелії (5 529 км²) [15, 119–120].

По-четверте, на відміну від країн Балтії, де ліві сили набули популярності, у Фінляндії Москва не могла розраховувати на прорадянські настрої.

По-п'яте, послідовна силова позиція радянської дипломатії базувалася на тому, що згідно з пактом Молотова – Ріббентропа Фінляндія потрапила в радянську сферу інтересів. Це убезпечувало від контрзаходів із боку Німеччини, а Франція та Англія вже продемонстрували свою нерішучість тоді, коли вирішувалася доля Польщі.

По-шосте, авантюра з маріонетковим урядом О. Куусінен і проголошення «Фінської Демократичної Республіки» свідчили про спроби Кремля радянлізувати Європу. Однак консолідація фінського суспільства, труднощі, з якими зіткнулася Червона армія, змусили Москву відмовитися від цих планів.

По-сьоме, успіх сталінської політики щодо Фінляндії у 1939–1940 рр. обернувся ще більшим зближенням останньої з Німеччиною і вступом у 1941 р. на її боці у війну проти СРСР.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі висновки й узагальнення:

1. Сучасна вітчизняна історична наука успішно пододала етап складного «розлучення» з радянською спадщиною й фактично перебуває у стадії інтеграції у світовий науковий простір.

2. Проблематика Другої світової війни посідає в сучасній українській історіографії помітне місце. Освоєння нових джерельних пластів, введення їх до наукового обігу, а також новітні інтерпретаційні інструменти забезпечили якісні зміни наративу, що дало змогу реалізувати фундаментальні дослідницькі (серед них і енциклопедичні) проекти.

3. Передумови, причини та початок Другої світової війни належать до найбільш дискутованих тем, що тривалий час було пов'язано з відсутністю чи засекреченістю джерел. Натомість усі великі актори тогочасних міжнародних процесів не поспішали відкривати доступ до архівних фондів, у яких зберігаються документи, що уможливають адекватну реконструкцію історичних явищ того періоду, мотивацію лідерів держав, які опинилися в епіцентрі передвоєнного і воєнного виру подій.

4. У радянській енциклопедичній літературі панувала апологетична концепція зовнішньої політики СРСР, що позиціонувався як послідовний борець за мир і став жертвою агресії. Уся провина за розв'язання Другої світової війни покладалася на держави Антикомінтернівського пакту й західні демократії, що проводили згубну політику «умиротворення» агресора, підштовхуючи у такий спосіб його до експансії.

5. Сучасний довідково-енциклопедичний ресурс насичений різноманітними матеріалами, в яких події кінця 1930-х рр. у Європі й світі трактуються з більшим чи меншим ступенем деталізації. Слід визнати, що донині не подолані спроби деяких зарубіжних істориків замовчати або покласти провину за розв'язання

війни на одну державу чи групу країн. Практично нез'ясованою залишається роль гравців «другого плану» – Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини та інших – у тому, що вектори міжнародного життя сфокусувались у настільки несприятливому напрямі.

6. В енциклопедичних проектах незалежної України виразно проступає бажання подолати ідеологізовані оцінки складних історичних явищ. З одного боку, це простежується в критиці дій сталінського тоталітарного режиму напередодні та на початковій стадії війни в Європі, з іншого – у прагненні вписати український вимір у широкі європейські та світові контексти.

7. Успішна реалізація проекту «Друга світова війна. Україна. Енциклопедія» дасть змогу наповнити енциклопедичний контент якісним інтелектуальним продуктом, що відповідає найкращим світовим зразкам.

Джерела та література:

1. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 1. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688 с.*
2. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 7. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1982. – 526 с.*
3. *Чубарьян А. О. Канун трагедии. Сталин и международный кризис. Сентябрь 1939 – июнь 1941 года. – М.: Наука, 2008. – 476 с.*
4. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 7. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2010. – 728 с.*
5. *Dulles A. W. Germany's Underground. – New York, 1947. – P. 46–47.*
6. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 3. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1979. – 551 с.*
7. *Українська радянська енциклопедія: [в 12 т.]. – Т. 2. – Вид. 2-ге. / Голов. редкол.: М. П. Бажан (голов. ред.) [та ін.]. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1978. – 542 с.*
8. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 2. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2004. – 528 с.*
9. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 9. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2012. – 944 с.*
10. *Енциклопедія історії України: у 10 т. – Т. 8. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. / НАН України, Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2011. – 520 с.*
11. *Документы внешней политики СССР. – Том XXII. 1939 г.: в 2-х кн. – Кн. 2. 1 сентября – 31 декабря 1939 г. – М.: Международные отношения, 1992. – 688 с.*
12. *Duraczyński E. Rząd Polski na uchodźstwie 1939–1945. Organizacja, personalia, polityka. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1993. – 487 s.*
13. *Bloch C. Z zagadnień strategii i polityki generała Władysława Sikorskiego w okresie II wojny światowej. – Lublin, 1988. – S. 40–41.*
14. *Engle, E.; Raananen, L. The Russo-Finnish Conflict, 1939–1940. – L., 1992.*
15. *Зимняя война 1939–1940: в 2 кн. – Кн. 1.: Политическая история. – М.: Наука, 1998. – 384 с.*

© Степан БОРЧУК, Александр ЛЫСЕНКО

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ НАКАНУНЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В СПРАВОЧНО-ЭНЦИКЛОПЕДИЧЕСКИХ РЕСУРСАХ

В статье характеризуется смысловое наполнение справочно-энциклопедического ресурса в тематическом сегменте, связанном с международным положением, предшествовавшим началу Второй мировой войны. Рассматривается советская идеологизированная схема представления сложных дипломатических и военно-политических явлений, которая апологетизировала действия СССР. На фоне разработок исторической науки, сделанных в течение последних десятилетий, раскрываются современные концептуальные подходы к указанному тематическому полю в энциклопедическом формате. Освещается место Украины в предвоенных перипетиях и на начальной стадии войны.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Украина, международные отношения, справочно-энциклопедические ресурсы, контент, концептуальные подходы, интерпретации.

© Stepan BORCHUK, Oleksandr LYSENKO

INTERPRETATION OF INTERNATIONAL RELATIONS ON THE EVE OF THE SECOND WORLD WAR IN ENCYCLOPEDIAS AND OTHER REFERENCE RESOURCES

The authors describe the substantive content in the encyclopedias and other reference resources in a thematic segment related to the international situation that preceded the beginning of the Second World War. The authors deal with the Soviet ideologized scheme of interpretation of complex diplomatic and military-political phenomena that defended the actions of the USSR. On the background of historical science in the recent decades the authors reveal the modern conceptual approaches to the specified thematic field in an encyclopedic format. The authors highlight the place of Ukraine in the pre-war peripheries and at the initial stage of the war.

Keywords: Second World War, Ukraine, international relations, encyclopedic resources, content, conceptual approaches, interpretations.